

Бачишина О. Б.,

Львівський національний університет імені Івана Франка

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті подано комплексний аналіз засобів вираження просторових відношень в українській мові на різних мовних рівнях та показано взаємопереплетення цих засобів. Аналіз здійснено на матеріалі творів М.М. Коцюбинського.

Ключові слова: просторові відношення, категорія локативності, мовні рівні.

В статті представлено комплексний аналіз засобів вираження просторових відношень в українській мові на різних мовних рівнях та показано взаємопереплетення цих засобів. Аналіз здійснено на матеріалі творів М.М. Коцюбинського.

Ключевые слова: пространственные отношения, категория локативности, уровни языка.

The article gives a complex analysis of idioms of spacial relations in the Ukrainian language on different language levels. It also shows interrelation of these idioms. The analysis was done on the basis of literary works by M.M. Kociubynsky.

Key words: spacial relations, locative category, language levels.

У сучасній мовознавчій науці відбувається активне пізнання мови щодо простору. Загалом, простір – філософське поняття. “Це одна із форм існування матерії, її атрибут (поряд з рухом і часом); філософська категорія, що характеризує співіснування об’єктів, їх взаємодію, протяжність та структурність матеріальних систем” [20].

Питання просторових відношень у мовознавстві не нове. Зроблено чимало галузевих досліджень. Так, вивченню просторових відношень як концептів присвячені також праці Н. Сегал [14], Т. Радзівєвської [13], К. Трикоз [18].

Активно досліджують також особливості вираження просторових відношень на різних мовних рівнях. Зокрема на лексичному рівні цим питанням займалися С. Фоміна [21], Т. Скорбач [15], В. Головіна [5].

Низку досліджень зроблено також на морфолого-синтаксичному рівні, де описують прийменникові та безприйменникові відмінкові форми іменників на позначення місця (Н. Степаненко [16], І. Коплик [8]), синтаксими дієслівного (В. Войцехівська [4]) та займенникового (В. Ожоган [12]) типів. У галузі типологічної лінгвістики – праця С. Терехової [17].

Окрім цього, згадки про просторове значення відмінкових форм, прийменникових та дієслівних конструкцій зустрічаємо у працях Р. Вихованця [2; 3], А. Загнітка [7], М. Жовтобрюха [6], К. Шульжука [19].

Проте комплексного аналізу засобів вираження просторових відношень на різних мовних рівнях досі не було зроблено, що визначає актуальність нашого дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз мовних засобів вираження просторових відношень на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях, здійснений на матеріалі творів М.М. Коцюбинського. Але вважаємо доцільним не розглядати окремо морфологічний та синтаксичний рівні, адже відмінкові форми слів, які, як правило, передають просторові відношення, вступають в певні синтаксичні зв’язки. Як зазначав В. Виноградов [1, с. 29]: “Немає нічого в морфології, чого немає, чи раніше не було в синтаксисі ... Морфологічні форми – це відстояні синтаксичні форми”. Що підтверджує і Р. Вихованець: “... Кожна синтаксична функція має звичайно спеціалізований морфологічний елемент” [3, с. 188].

Розглядаючи просторові відношення, говорити лише про один мовний рівень важко, адже всі елементи у мові тісно переплетені і взаємодіють між собою. Розпочнемо з **лексичного рівня**. Тут, насамперед, беремо до уваги семантику слова.

Розглядаючи лексичний рівень, як правило говорять про художній простір мови поетів, і цей простір “нерідко приймає на себе відбитки зовсім не просторових відносин у змодельованій структурі світу. Таким чином, художній простір може подаватися як модель світу автора, відбита мовою його просторових уявлень” [11, с. 622]. Тому часто простір на лексичному рівні розглядають як концепт. Такий художній простір “характеризується не тільки лексикою на позначення просторових реалій, а й назвами явищ, властивих тому чи тому просторові. До них належать назви рослин (трави, квіти, дерева, куші), істот (птахи, комахи, звірі) та назви властивостей: запах, колір, звук” [15, с. 4]. Сюди можемо додати ще й форму. Крім того, простір може бути відкритий і закритий, міський, сільський, ідилічний тощо, в залежності від того, де відбувається дія твору [5, с. 36].

Лексику, що здатна виражати просторові відношення можна поділити на такі групи:

1. Назви форм рельєфу, обмежених та необмежених, водних, повітряних та інших просторів (поле, світ, небо, гори, царинка, стежка, долина, подвір’я тощо): *Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи* [10, с. 136]; *По далеких горбах дримали на сонці самотні оселі* [10, с. 136].

2. Власні назви топонімів та мікротопонімів. В аналізованих творах М. М. Коцюбинського зустрічається лише назва річки Черемош: *Під ним, в долині, кипів холодний Черемош* [10, с. 136]; *Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав* [10, с. 136].

3. Назви зелених масивів та рослин: *Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідой папороті, колючої ожини й малини* [10, с. 137].

4. Назви предметів побуту, їх частин (годинник, ложка, відро, вікно, двері тощо): *Вона відчиняє вікно своєї хати ...* [9, с. 112]; *Я приклав ухо до дверей* [9, с. 112].

5. Назви людей та частин тіла: *Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люту гукала* [10, с. 135]; *Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трястяться ...* [9, с. 112].

Просторові відношення на лексичному рівні можуть передавати не лише іменники, але й прислівники, що

мають певне просторове значення. Це прислівник місця: *тут, там, туди, звідки, звідусюди, скрізь, внизу, вгорі, вгору, вправо, ліворуч, спереду, збоку*. Вони вказують місце дії або напрямок руху і відповідають на питання *де? куди? звідки?* [6, с. 181-183]. Просторові відношення можуть виражати і прикметники: *близький, далекий, більший, менший, вищий* тощо.

Просторові відношення в контексті **морфолого-синтаксичного рівня** пов’язані насамперед із тим, які частини мови і як саме можуть їх передавати. Це питання ми вже частково розглянули, коли говорили про лексичний рівень.

Тому тепер нас насамперед цікавить семантико-синтаксична функція відмінка іменника. Локативну семантику в українській мові мають родовий, знахідний, орудний та місцевий відмінки. Так, родовий відмінок може мати аблативне чи досяжне значення [4, с. 26], яке виражається через сполучення з такими прийменниками: з (зі, із), з-за (із-за), з-перед, від (од), до, серед, біля (коло), круг, вздовж, у: *Мусила баба златити з печі* [10, с. 100]; *Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу* [9, с. 112]; *Я приклав ухо до дверей* [9, с. 112]; *А ти нашо коло воза стояла?* [10, с. 140]; **Вздовж Черемошу** *плив різнобарвний потік* [10, с. 140]. Родовий відмінок може виражати просторову семантику і без прийменника, якщо іменник несе в собі значення простору: ... *Не обжурила десь хати ... – і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня* [10, с. 135]; *Вона відчиняє вікно своєї хати* [9, с. 112].

Знахідний відмінок спеціалізований як відмінок об’єкта [3, с. 87]. Але він виражає також просторово-об’єктне значення і таким чином займає проміжне місце між об’єктними і просторовими засобами. Тому часто зустрічаються безприйменникові конструкції, що мають змішану семантику: *Він збирав квіти і косичив ними свою **кресаню*** [10, с. 136]; *Вона відчиняє **вікно** своєї хати ...* [9, с. 112]; *Всякі злі духи заповнюють **скелі, ліси, провалля, хати й загороди** та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду* [10, с. 136]. Знахідний відмінок у творах М.М. Коцюбинського вживається з такими прийменниками: повз, в (у), крізь, на, за, через, під: *То Катерина внесла щось у хату* [9, с. 140]; ... *Проникне **крізь вікно** якась істота з великими чорними крилами* [9, с. 111]; *Білі ярки, забившись у холодок **під смереку**, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом* [10, с. 141].

Основне значення орудного відмінка – об’єктне [6, с. 127], але він може також виражати і обставинні відношення, в тому числі просторові. Може вживатися як з прийменником, так і без: *Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток **поміж** не потрібними мені й наче не моїми **меблями**; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя* [9, с. 114]; *Ледве помітною **стежкою** підіймався вище і вище, поміж густі зарослі білої папороті, колючої ожини й малини* [10, с. 137]. На позначення просторових відношень у творах М.М. Коцюбинського орудний відмінок зафіксований з такими прийменниками: під, по, попід, між, поміж, за, перед, на, над: ***Під вікнами** сумно ридали трембіти* [10, с. 183]; *Перекидалась у полотно, що біліло смеркою попід лісом, повзла вужем або котилась **горбами** прозорим клубком* [10, с. 162].

Просторове значення є основним для місцевого відмінка. Він завжди вживається з прийменником, кількість яких обмежена (в (у), на, при, по, о (об)): *Так знайшов він у **лісі** те, чого шукав* [10, с. 138]; *Я завмер на **місці**, й серце моє стало* [9, с. 112]. У творах М.М. Коцюбинського зустрічаються лише три з них: в (у), на, по.

Із групою просторових прийменників пов’язані такі ознаки, як контактність-дистантність та статичність-динамічність. Прийменники статичної локації або вказують на місце дії в середині предмета чи на його поверхні (контактні прийменники), або позначають місцеперебування поряд з предметом, на деякій відстані від нього (дистантні прийменники). До контактних прийменників належать *в (у), на, по, серед, посеред*. Дистантні прийменникові конструкції позначають різні ступені просторової близькості та вказують на засіб розташування предмета у просторі. Це такі прийменники: *при, біля, коло, неподалік, попід, над* тощо [8, с. 70-71].

Динамічна локалізація притаманна просторовим відмінкам, які вказують на пересування об’єкта та кінцеву чи початкову точку пересування і поєднуються з дієсловами руху, тобто основу їх становлять предикати.

На цьому мовному рівні можемо говорити про локативні синтаксеми-предикати, які вказують на стан предмета у просторовому плані (його місцезнаходження, перебування і под.) [2, с. 248]: *Ті, що **сиділи** ближче до дверей, **повернулись** спиною до тіла, готові **приєднатись** до гри* [10, с. 182]; *Гачі на йому **спадують**, а воно **стоїть** серед хати, **заплющило** очі, **роззявило** рота і **верещить*** [10, с. 135].

Центром зазначених синтаксем виступають локативні предикати. Сукупність останніх складає три групи: а) власне локативні предикати; б) процесуально-локативні предикати; в) акціонально-локативні предикати (предикати дії і локативності) [2, с. 256]. Власне-локативні предикати вказують на статичну природу просторової ознаки і належать до морфологічного класу дієслів. Це дієслова типу *бути, перебувати, знаходитися, опинятися, розташовуватися*.

До власне-локативних предикатів прилягають споріднені з ними предикати процесу-локативності, або процесуально-локативні. Найближчими до власне-локативних дієслів слід вважати дієслова типу *сидіти, лежати, стояти, висіти*, що позначають водночас процес та локативний стан.

Акціонально-локативні предикати, або предикати із значенням дії і локативності, найбільш віддалені від власне-локативних предикатів. Вони можуть бути три-, чотири-, п’яти- і шестивалентними, тобто виступати предикатними одиницями із середньою і максимальною валентністю. До предикатів із максимальною семантико-синтаксичною валентністю належать предикати типу *везти, відвезти, звезти, завезти, навезти, повезти*, наприклад: *Брат віз вантаж бабусі автомашиною з Києва до Луцька*.

Три підкласи локативних предикатів ілюструють, так би мовити, еволюцію предикатів і “вказують на поступове збільшення валентної рамки дієслова у напрямку від власне-локативності до дії-локативності” [2, с. 257].

Просторові відношення можна розглядати також і на рівні речення, де вони виражаються складнопідрядними з підрядними частинами місця або (за терміном Р. Вихованця [2, с. 334]) локативними придієслівними складнопідрядними реченнями. Їх центр – дієслова просторового значення та дієслова руху, лексичне значення яких

містить вказівку на просторові виміри дії, і сполучні слова де, куди, звідки, що стосуються статичних та динамічних просторових значень. Окрім складнопідрядних речень з підрядними місця, просторові відношення можуть виражати і складнопідрядні з підрядними з'ясувальними чи означальними: *Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали, – і в першій хаті, в яку вступаю, в гостинній, натикаюся на стіл, а на ньому ...* [9, с. 117]; *Бряжчало намисто у молодичь на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець* [10, с. 183].

Серед членів речення просторове значення характерне для обставини місця, адже вона відповідає на питання де? куди? звідки?, та детермінантів, адже, як зазначає М. Жовтобрюх [6, с. 211], “детермінантами найчастіше бувають обставини місця й часу, рідше додатки”.

Текст писемної чи усної форми мови може членуватися на більші структурно-семантичні одиниці, ніж речення. Таким чином, ССЦ (складне синтаксичне ціле) може передавати просторові відношення, якщо воно має відповідну тематику. Це відбувається завдяки використанню слів із просторовою семантикою, наприклад: *Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забрався у темний ліс, де гаджуги кивали над ним галузками, як ведмідь лабами. Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав* [10, с. 135-136].

Синтаксис як мовний рівень – надзвичайно багатий і різноманітний, адже він вбирає в себе всі інші мовні рівні. І власне мовний матеріал підводить нас до того, що мова – не структура, а система.

Загалом, питання передачі просторових відношень на різних мовних рівнях потребує подальшого дослідження, адже залишається багато питань, серед яких, наприклад, взаємодія лексичного та синтаксичного рівнів, просторові відношення і члени речення тощо.

Література:

1. Виноградов В. В. Русский язык. / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 613 с.
2. Вихованець Р. І. Граматика української мови. Синтаксис. / Р. І. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець Р. І. Система відмінків української мови. / Р. І. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Войцехівська В. Г. Прийменникове керування префіксованих дієслів (префіксально-прийменникова кореляція) // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 23-27.
5. Головіна В. С. Просторові параметри у поезії Оксани Забужко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 23 (62). – № 2. – Ч. 2. – Симферополь. – 2010. – С. 36-40.
6. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 256 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія : Монографія. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Коплик І. С. Просторові прийменниково-відмінкові конструкції як засіб вираження категорії локативності // Дослідження з лексикології і граматики української мови. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 6. – С. 69-74.
9. Коцюбинський М. М. Твори в 3 томах. Т. 2. / М. М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1979. – 288 с.
10. Коцюбинський М. М. Твори в 3 томах. Т. 3. / М. М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1979. – 375 с.
11. Лотман Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя. // Лотман Ю. М. В школе поэтического слова : Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М. : Просвещение, 1988. – С. 251-292.
12. Ожоган В. Локативні й темпоральні синтаксеми займенникового типу в структурі речення // Наукові записки – Вип. 80– Серія : Філологічні науки. – Кіровоград. – 2008. – С. 84-94.
13. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 17-26.
14. Сегал Н. А. Пространственная семантика текста : способы реализации и модели восприятия // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 24 (63). – № 1. – Ч. 1. – Симферополь. – 2011. – С. 300-305.
15. Скорбач Т. В. Мовний образ простору в поезіях М. Семенка і В. Поліщука : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Василівна Скорбач. – Харків, 1999. – 20 с.
16. Степаненко Н. С. Орудний безприйменниковий з локативним значенням в українській мові / Н. С. Степаненко // materialy VI Mizdzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji [“Stosowane naukowe opracowania – 2010”]. – Przemysl : Nauka i studia, 2010. – Volume 5. Filologiczne nauki. Psychologia i socjologia. – Str. 37-41.
17. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов) : Монографія. / С. І. Терехова. – К., – 2007. – 400 с.
18. Трикоз К. Г. До проблеми визначення концепту “водний простір” // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 23 (62). – № 2. – Ч. 1. – Симферополь. – 2010. – С. 219– 223.
19. Шульжук К. Ф. Статус української мови : підручник. / К. Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доп. – К. : ВЦ “Академія”, 2010. – 408 с.
20. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – 2 вид. перероб. і доп. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 800 с.
21. Фоміна Б. С. Зіставний аналіз вербалізації образного компонента концепту простір у фантастичних романах В. Винниченка “Сонячна машина” та Г. Уеллса “Машина часу” // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Том 23 (62). – № 2. – Ч. 2. – Симферополь. – 2010. – С. 606-611.